

## MAHMUD AZ-ZAXSHARIYNING HAYOTI VA ILM YO'LIDA OLIB BORGAN FAOLIYATI

**Abdullayev Axror**

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi  
O'zbek tili va sharq mumtoz adabiyoti fakulteti  
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo'nalishi  
1-bosqich magistranti,*

**Annotatsiya:** *Ushbu maqolada siz ilm-fanning turli sohalari, ayniqsa, arab tili grammatikasi, diniy ilmlarni va o'sha davrda ilm axli orasida qadrlangan xattotlik san'atini ham mukammal egallagan tilshunos adib, tafsir va hadis olimi Maxmud az-Zamaxshariyning hayoti va ilm yo'lida olib borgan faoliyat to'g'risida qisqacha ma'lumot berilgan.*

**Kalit so'zlar:** *Zamaxshar, Buxoro, Abu Mansur as-Saolibiy, Somoniylar, Marv, Abu Mudor Mahmud ibn Jariyr al-Dabbiy al-Isfahoniydir, Fozil Solih Samariy, Al-Mufassal, Muqaddimat ul-adab.*

Ko'hna Xorazm zaminida jahon fani va madaniyati rivojiga munosib hissa qo'shgan ko'plab buyuk allomalar etishib chiqqan.

Ma'lumki, Sharq Uyg'onish davrida ma'naviy-marifiy sohada asosiy masala inson muammosi bo'lgan. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiya masalalariga katta e'tibor berilgan. Didaktik asarlarda sharqqa hos bo'lgan insonning axloqiy, ruhiy kamoloti, oliy darajadagi yuksalish muammosi yetakchi g'oya bo'lgan. Jahon sivilizatsiyasi rivojlanishiga salmoqli xissa qo'shgan Sharq allomalari bir qator fanlar, jumladan pedagogikaning ham ko'p jihatlarini chuqur egallagani tufayli buyuk olim va mutafakkirlar ijodida, pand-nasihatlarida insonni tarbiyalash, komil inson bo'lish g'oyasi asosiy g'oya sifatida ifoda etilgan, axloq-odob me'yori hisoblangan. O'rta Osiyoning buyuk alloma va mutafakkirlaridan biri Az-Zamaxshariy har bir insonning insonparvar, odamiylik fazilatiga ega bo'lishi, hushfel, samimiy bo'lmog'i lozimligi, tovlamachi, ikkiyuzlamachi, ig'vogar, razil odamlarning insonga, jamiyatga foydasiz ekanligini ta'kidlab, insonlarni halol, rostgo'y, haqiqatgo'y va adolatli bo'lishga undab, shunday dydi: "Quyosh nuri bekilmaydi, haqiqat shami so'nmaydi". 2014 yil 15-16 may kunlari Sanarqand shahrida "O'rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati" mavzusidagi o'tkazilgan xalqaro konferentsiyada birinchi Prezident I.Karimov Az-Zamaxshariy siymosi haqida quydagi fikrlarni bildirib o'tgan: Arab tili

grammatikasining asoschisi sifatida tan olingan buyuk tilshunos, adabiyotshunos, geograf va faylasuf alloma –Mahmud Zamaxshariyhayotlik davridayoq keng shuhrat qozongan.

U,shuningdek, tarixdagi birinchi ko'p tilli lug'at –arabcha-forscha-turkiy lug'atining asoschisi bo'lgan. Buyuk mutafakkir insonlarning nutq odobini, so'zlash madaniyatini egallashi, so'zamol bo'lishi, yani so'z go'zalligini bilishi inson uchun eng yaxshi fazilat, deb biladi, qattiq so'z aytmaslik, jirkib gapirmaslik, baqirib so'zlamaslikka undaydi.

Abul qosim az-Zamaxshariy ana shunday ulug' siymolardan biridir. Allomaning to'liq ismi Abul qosim Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy bo'lib, u hijriy 467-yil rajab oyining 27-kuni (1075-yil 19-mart) Xorazmning katta qasabalaridan biri —Zamaxshar qishlog'ida tavallud topdi. Az-Zamaxshariy haqidagi ma'lumotlar asosan O'rta asr arab manbalarida keltiriladi. Otasi unchalik badavlat bo'lmasa-da, savodli, taqvodor, diyonatli kishi bo'lgan va aksar vaqtini Qur'on tilovatiyu namoz o'qish bilan o'tkazib, Zamaxshardagi bir masjidida imomlik ham qilgan. Az-Zamaxshariyning onasi ham taqvodor, dindor ayollardan hisoblangan. Aftidan, az-Zamaxshariyning otasi serfarzand bo'lgan. Chunonchi, shoir qasidalaridan birida otasining farzandlari ko'p va oilasi katta bo'lgani tufayli ham tirikchilik yo'lida tinmay mehnat qilgani haqida yozadi.Alloma haqidagi ma'lumotlardan ma'lumki, uning bir oyog'i yog'ochdan bo'lib, tarixchilar bu haqda: «Bir oyog'i yog'ochdan edi va uzun yaktagini tushirib kiygani uchun ko'rgan odam uni cho'loq deb o'ylardi» —deb yozganlar. Og'ir kasallik tufayli u yoshligidan bir oyog'idan ayrilib qolgan qolgan va shundan so'ng otasi uni endi og'ir mehnatga yaramaydi, deb kiyim tikuvchi ustaga shogirdlikka bermoqchi bo'ladi. Biroq yoshligidan ilmga havasmand o'sgan Mahmud otasidan o'zini madrasaga o'qishga yuborishni so'raydi. O'g'lidagi ilmga bo'lgan zo'r ishtiyoq va havasni sezgan otasi uni madrasaga beradi. Az-Zamaxshariy ilm-fanning turli sohaları bilan qiziqib, tolibi ilmlar orasida zo'r iste'dodini namoyon qila boshlaydi. U madrasada o'qitiladigan ilmlarni, ayniqsa, arab tili va adabiyo-ti, diniy ilmlarni puxta egallashga kirishadi, o'sha davrda ilm ahli orasida qadrlangan xattotlik san'atini ham mukammal egallab, o'z tirikchiligini birqadar tuzatadi. So'ng, arab tarixchisi va biografi ibn Xallikonning yozishicha, talabalik yoshiga etgach, bilimni yanada oshirish, har tomonlama kamol toptirish maqsadida Buxoroga yo'l oladi. Buxoro, mashhur olim Abu Mansur as-Saolibiyning (961-1138) iborasi bilan aytganda: «Somoniylar davridan boshlab shon-shuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan: yer yuzi adiblarning yulduzlari porlagan va o'z

davrining fozil kishilari yig'ilgan (joy) edi». Az-Zamaxshariy Buxoroda o'qishni tugatgach, bir necha yil Xorazmshohlar xizmatida bo'lib, kotiblik bilan shug'ullanadi, hukmdorlar bilan yaqinlashishga urinadi. Biroq qobiliyati, ilmi, fazilatiga yarasha biror mansab va munosib e'tibor ko'rmagach, o'zga yurtlarga safar qiladi, matlabu-maqсадlarining ushalishiga umid bog'laydi. 1118-yili az-Zamaxshariy og'ir dardga chalinadi, bu kasallikdan tuzalgach esa hukmdorlar xizmatiyu mansab va mol-dunyo ta'masidan mutlaqo voz kechadi, qolgan umrini faqat ilm-fanga bag'ishlashga astoydil qaror qiladi. Az-Zamaxshariyning o'z davri ilmlarini to'liq egallashga, olimlik darajasiga etishishida, shubhasiz, ustozlarining xizmati benihoya katta bo'lgan. Mana shunday ustozlardan biri —til, lug'at va adabiyot sohasida mashhur olim Abu Mudar Mahmud ibn Jariyr al-Dabbiy al-Isfahoniydir (1113-yili Marvda vafot etgan). Al-Isfahoniy Xorazmda ham bir qancha muddat yashagan. Bu o'lkada mu'taziliylar ta'limotining joriy bo'lishi ham mana shu Al-Isfahoniy nomi bilan bog'liqdir. Az-Zamaxshariy Bag'dodda shayx ul-islom Abu Mansur Nasr al-Xorisiy, Abu Saad ash-Shaqqoniy, Abul Xattab ibn Abul Batar kabi mashhur olimlardan hadis ilmidan tahsil oddi. Makkada bo'lganida esa nahv va fiqh bo'yicha ilmni Abu Bakr Abdulloh ibn Talxat ibn Muhammad ibn Abdulloh al-Yabiriy al-Andalusiy, ash-shayx as-Sadiyd al-Xayyatiy, lug'at ilmini esa Abu Mansur Mavhub ibn al-Xadar al-Javoliqiy kabi mashhur olimlardan o'rgandi. Arab tilshunosligi va grammatikasining turli tomonlariga oid asarlar az-Zamaxshariy ijodida salmoqli o'rin egallaydi. Jumladan, arab tili grammatikasiga oid «Al-Mufassal» (1121-yil) nomli asarini u Makkada yashagan paytida, bir yarim yil davomida yozgan. «Al-Mufassal» arab tili nahvu sarfini o'rganishda yirik qo'llanma sifatida azaldan Sharqda ham, g'arbda ham shuhrat topgan asarlardan hisoblanadi. Ko'pchilik olimlar o'z ilmiy qimmatini jihatidan az-Zamaxshariyning bu asari taniqli arab tilshunosi Sibavayhning (796-yili vafot etgan) arab grammatikasiga oid kitobidan keyin ikkinchi o'rinda turadi, deb ta'kidlaganlar.

Arablarda shunday maqol bor: "Agar Zamaxshariy bo'lmaganida, arablar o'z tilini bilmas edi". Shunga ko'ra, allomaning bunday tahsin-maqtovlarga erishishi va butun dunyoga mashhur tilshunos, grammatik olim bo'lib tanilishiga sabab arab tili grammatikasiga bag'ishlab yozilgan "Al-Mufassal fin nahv" —"Nahv (grammatika) haqida mufassal kitob" asari bo'lsa, ajab emas. Iroqlik olim Fozil Solih Samariy ma'lumotiga qaraganda, Zamaxshariy qoldirgan boy ilmiy merosni quyidagicha tasniflash mumkin: diniy ilmlar, islom ulamolari va fiqhga oid asarlar; lug'atshunoslik, arab tili grammatikasi (sarf va nah ); aruz va adabiyot nazariyasi; badiiy adabiyot

(she'riy devonlar va nasriy asarlar); mantiq va falsafaga oid asarlar; jo'g'rofiya va etnografiyaga oid asarlar. Bir qancha kishilar asarni yod olib, mukofotga ham sazovor bo'lganligi manbalarda keltirilgan. Bu misol az-Zamaxshariy asarining o'sha davrda ham qanchalik yuksak baholanganini ko'rsatadi. Bu asarning bir qo'lyozmasi Toshkentda, O'zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi. «Al-Mufassal»ning ixchamlashtirilib, muxtasar holga keltirilgan nusxasi «Al-Unmazaj» («Namuna») nomi bilan ataladi. Grammatikaga oid asarlaridan Sharh abyat kitob Sibavayh» —hozir zikr etganimiz Sibavayhning kitobiga yozilgan mukammal sharhdir. Az-Zamaxshariyning xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag'ishlab yozilgan «Muqaddimat ul-adab» asari alohida ahamiyatga egadir. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, xorazmshohlar davrida ilm-fan, madaniyat ancha taraqqiy qilgan edi. Hukmdorlar, ayniqsa, xorazmshoh Otsiz olimlar, shoiru adiblarga hurmat bilan qarar, o'zi ham iste'dodli, ma'rifatparvar, adabiyotga qiziqqan, bilimdon odam edi. Uning davrida ilm-fan taraqqiyoti yo'lida bir qancha xayrli ishlar amalga oshirilgan. Shu sababdan bo'lsa kerak, az-Zamaxshariy «Muqaddimat ul-adab»ni uning nomiga bag'ishlab yozgan. Asar besh katta qismga bo'lingan bo'lib otlar, fe'llar, bog'lovchilar, ot o'zgarishlari va fe'l o'zgarishlari haqida bahs yuritadi. Asar 1137-yillari yozib tugallangan. Zamaxshariyning boy ilmiy va adabiy-ma'naviy merosi dunyo olimlarining diqqatini o'ziga tortgan, ularning aksariyati xorijiy tillarga tarjima qilingan. Komil ishonch bilan aytish mumkinki, Mustaqillik yillarida O'zbekistonda «Zamaxshariyshunoslik» maktabi shakllandi. Yurtimiz olimlari tomonidan uning hayoti, ilmiy-ma'naviy merosiga bag'ishlangan qator tadqiqotlar, dissertatsiyalar, risolalar, romanlar yozilgan.

### FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nosirova M. O'rta asrlar arablar naxvidan namunalar (Mahmud Zamaxshariyning "Unmujaz fi naxv" risolasi asosida). –T.: ToshDSHI nashriyot, 2004.
2. Nosirova M. Tilshunoslik bilimlari tarixi (Arab tilshunosligi) –T.: Navro'z, 2019.
3. Rustamov A. "Mahmud Zamahshariy". T., «Fan», 1971
4. Islomov, Z. M. (2002). Mahmud Zamaxshariy. V Buyuk allomalarimiz. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti. Istoriya Uzbekistana v istochnikax. Sostavitel' B. V. Lunin. Tashkent, 1990



5. Sapayeva N. “Mahmud az-Zamaxshariyning hayoti va ilm yo’lida olib borgan faoliyati” maqolasi.

6. Botiraliyeva M. “Sharq mutafakkiri az-Zamaxshariy ijodiy me’rosining milliy tarbiya tizimida tutgan o’rni” maqolasi.